

Від фантастичного до реального: надраціонально-національне образотворення в баладі "Лілея" Т. Шевченка

Матеріали до уроку в 9 класі

Оксана Єременко,

*кандидат філологічних наук
Сумський ДПУ ім. А.С.Макаренка*

Валентина Кравченко,

*кандидат філологічних наук
Запорізький національний університет*

Мета:

навчальна: з'ясувати сюжетну основу і художні засоби творення образу Лілеї в однойменній баладі Т.Шевченка;

розвивальна: розвивати вміння і навички логічно мислити, зіставляти й аналізувати;—

виховна: виховувати співчуття та повагу до людей, потяг до краси й добра.

До "метаморфозних" зараховуємо чотири класичні балади Т.Шевченка — "Лілея", "Тополя", "Коло гаю в чистім полі", "Чого ти ходиш на могилу?..". За М.Наєнком, у них "міфічні мотиви, той період народної творчості, коли для людини загадки життя уявлялися незбагненними і вона змушена була одягати їх хіба що в надраціональні поетичні форми" [1, 266]. У "Лілеї", видобутій і трансформованій у генетичній пам'яті поета, вони теж надраціональні. Водночас Т.Шевченко надав їм виразно національного звучання, саме тому ці мотиви цілком природні й сприйнятні. Сюжетною основою "Лілеї" послужила народна балада про перетворення людини у квітку, варіант якої був записаний Т.Шевченком у його власному альбомі (цей же фольклорний мотив став творчим імпульсом до написання балади М.Костомарова "Брат з сестрою"). Якщо в "Тополі" Т.Шевченко обрав шлях від конкретної життєвої ситуації до фантастичного перетворення, то в "Лілеї" він прямував від фантастичного до реального, тобто від метаморфози до правдивої оповіді. У баладі для сконцентрованого заглиблення в складні психічні явища й всебічної характеристики особистості поет знайшов, на наш погляд, найвідповіднішу художню форму, котра зримо розкрила переживання головної героїні. Відтворені вони у формі чистого монолога-розмірковування (крім одного рядка-відповіді Королевого Цвіту). Це своєрідна ретроспекція у минуле дівчини-квітки, де "оповідний і медитативний елементи творять цілісний художній образ-переживання" [2, 56].

Автор навмисне оминув перипетійні етапи розвитку дії й зосередив увагу на кульмінаційних ланках сюжету. І від цього — глибина душевної муки зболеної героїні. Думки в монолозі тільки формуються, виражається потреба осмислити біль життя. Перед читачем постає запитання: "Хто винен у трагедії дітей? Що призвело до цього?".

Баладу "Лілея", у якій воедино злиті реалістичні й романтичні структурні елементи, Т.Шевченко написав у найзнаменніший період "трьох літ". Автор через вікно фантастики заглянув у реальність, моделюючи її у непривабливих проявах-картинах. Головне — намагання

реально відобразити багатющий життєвий матеріал, сконцентрований у творі навколо індивідуальних подій, поглибити соціальну характеристику життєвих фактів. По-новому розробив поет фольклорний мотив перетворення людини у природний об'єкт. Але визначальними рисами твору стали відхід від чисто романтичної течії, посилення психологічного й соціального аналізу, постановка морально-етичних проблем, тому на творах "Лілея" і "Русалка" найяскравіше спостерігається еволюція балади Т.Шевченка від суто романтичної до романтично-соціальної" [3, 38].

У вступі у формі риторично-питальних речень Лілея говорить про себе, про тих, хто причетний до її долі. Весь зміст твору — суцільний монолог Лілеї, монолог-сповідь, точніше монолог-роздум про трагічну долю жінки, превалюючим у якому є глибокий ліризм. Вкладена в уста головної героїні твору задумана, безпосередня сумна оповідь — це страждання загубленої душі, що не розуміє причин людської жорстокості.

Оповідь Лілеї реалістична. У ній — типові обставини, що стали причиною трагедії дівчини. Тут конкретна життєва ситуація. Казкові елементи у баладі є засобом художнього моделювання, за допомогою якого здійснюється ліричне саморозкриття. Лілея переповідає історію свого життя, уже перетворившись у білосніжну квітку, — символ гармонійної людини, прекрасної зовнішньо і внутрішньо. Душа дівчини-квітки не потьмарилася, вона вперто шукає істину. Поет розповідає про ставлення пана до жінки на селі та про трагедію дівчини-покритки і дівчини — нешлюбної доньки, безбатченків і жорстокість народних звичаїв.

Варто наголосити, що автор не говорить про подію, що лежить в основі сюжету, як типову. Він вдається він і до гіперболізації почуттів Лілеї та рис її вдачі. Необхідності нагнітання трагізму й напруження дії нема, адже суть трагедійності — у виборі форми моделювання дійсності. Сюжетну канву послаблено, і перед читачем розкривається душевний стан.

Героїня твору — байстрия, дочка покритки, перетворюється на квітку лілею й живе тепер у панських палатах. Її монолог-звернення до мовчазного слухача — Королевого Цвіту вражає непідробною дитячою наївністю й страшною гріховністю людей. Жорстокий світ, із яким зіткнулася дівчина, багато чому її навчив. Пильно вдивляється вона в навколишній світ, намагаючись осягнути людські взаємини. Цілий ряд риторично-питальних речень, вкладених у уста героїні, виражають протиріччя у ставленні до краси і правди:

*За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
Не знають, де діти! [4, 373].*

Королевий Цвіт не може відповісти на її запитання. І отой єдиний рядок-відповідь, і його сумний вигляд ("Схилив свою головоньку / Червоно-рожеву...") є прямим звинуваченням жорстокості й лицемірства. Авторська ніжність до Лілеї допомагає збагнути її пригнічений стан, отой вихор почуттів, що полонив душу дівчини:

*І заплакала Лілея
Росою-сльозою... [4, 373].*

Лілея переповідає Королевому Цвіту своє життя-мордування, коли була молодю. Автор підібрав найвлучніше дієслово "мордувалася", щоб досягти високого ступеня суб'єктивності, найточніше передати всі життєві страхиття дитини, мати котрої — покритка. Невимовний біль і жаль супроводжують розповідь Лілеї про матір-покритку, що з туги в'яла, проклинаючи спокусника, і померла. Монолог-сповідь Лілеї звучить невимушено, ввібравши риси усного розмовного мовлення:

*Моя мати... чого вона,
Вона все журилась
І на мене, на дитину,
Дивилась, дивилась
І плакала? [4, 373].*

Звісно, нерозумна дитина, що все гралась, не могла збагнути лиха, заподіяного матері. Сумно-журливе звертання "Мій брате єдиний!" є тотожним виразу "Що ж я могла тоді зробити!?" і виказує всю гіркоту розпачу героїні. Вона була дитиною, але добре запам'ятала, що біда йшла від "злого пана", якого мати "кляла-проклинала". Пан, від якого прийшло зло до матері, взяв Лілею до свого двору, щоб "догодувати". Чи то ж добро керує його вчинком? Звичайно, ні, бо "пан", та ще й "злий пан", не має доброго серця. Вже ці два слова, що з'явилися у розповіді, загрожують Лілеї. І вже іронічно-осудливий тон відчутний у словах:

*А мене пан
Взяв догодувати [4, 374].*

Недобрі віщування справдилися. Через пана Лілея втратила матір, пан став причиною і її страждань. Отже, поет стверджує, що "пани", "злі пани" — несуть горе простим людям і є причиною їх мук. І ті "білі палати", в яких виросла, "викохалась" Лілея, не додали щастя. Підступний пан (так поступово вимальовується його повний портрет), боячись розплати, втік, покинувши дівчину напризволяще.

Довелось Лілеї зазнати і знущань селян-кріпаків, які прийняли її за коханку пана. Непоправних мук завдали вони невинно-чистій дівчині. Лілею спіткала ганьба перед всією громадою, адже вона порушила суспільну мораль. Громада теж мусить зректись її — такі моральні устої тогочасного суспільства. Ті знущання були страшніші смерті, бо, за народним світоглядом, дівчині, яка втратила честь, вже не годилося ходити з непокритою головою. З того часу вона

називалася покриткою, а опинитись у такому становищі вважалося великим соромом:

*Убити не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою.
Та ще й реготались.
Жиди навіть нечистії
На мене плювали [4, 374].*

У "Словнику символів" читаємо: "Найганебнішим на Україні для дівчини було колишне насильне обстригання, яке символізувало неславу за втрату вінка, цнотливості. Така дівчина звалася "стрига" або "покритка", бо їй хлопці за зраду відтинали волосся ... волосся, коса, зокрема, були символом незайманості, святості" [5, 30]. Для більшого приниження Лілею покрили "ганчіркою". Напружено-тремтливий душевний стан її передано за допомогою повторення дрижачого -р-:

*Тільки мої довгі коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою.
Та ще й реготались [4, 374].*

На людське непорозуміння Лілея відповідає наріканням:

*Молодого, короткого
Не дали дожити
Люде віку [4, 374].*

Якщо у романтичних баладах попередників метаморфоза відбувається на останній грані життя, то у творі Т.Шевченка дівчина, яка не може збагнути серцем і розумом людських катувань, "умерла / Зимою під тином". І тільки весною, тобто після фізичної смерті, воскресла. За те, чого не змогли збагнути люди, жорстоко зганьбивши невинну істоту, Бог поставив її "цвітом на сім світі...". Обірване в розквіті життя продовжується у квітці. Перевтілення дівчини у квітку є художнім засобом узагальнення й викриття соціального зла самодержавно-кріпосницького ладу, що знищує все найкраще в людині. Знущання над дівчиною, її невинністю й красою звучить як прояв цього зла. Це перевтілення трактується як акт злого наміру жорстоких людей. Отож дівчина, не знайшовши щастя у реальному бездушному світі людей, переноситься у чарівний світ природи, де намагається осягнути й пояснити найперше самій собі причини власних страждань. "Лілея — це образ-емоція людського болю" [6, 31].

Драматизму ситуації додають семантичні та лексичні повтори, контекстуальні антоніми. Етичні проблеми хвилюють, байдужість вражає:

*Я умерла
Зимою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині,
Цвітом білим, як сніг, білим!
Аж гай звеселила [4, 374].*

Тавтологія та порівняння з повторюваним епітетом "білий" передають невинність Лілеї. Прикладка підсилює зоровий образ: "А дівчата завітчались / І почали звати / Лілеєю-снігоцвітом". Перетворенню душі Лілеї в рослину сприяли соціальні умови. Насамперед її соціальне походження — дитина-байстрюк, кровна близькість до панського роду. Ненависть селян-кріпаків до пана переходить і на Лілею: спалили панський маєток, осміяли дівчину.

Страшних людських катувань не може збагнути серце Лілеї:

*Зимою люде... Боже мій!
В хату не пустили [4, 374].*

За допомогою питальних форм та інтонацій автор посилює психологізм балади, передаючи напружений стан свідомості героїні. Казкове перетворення дівчини в квітку не має нічого незвичайного і містичного. Фантастика така ж реальна, як і дійсність, і стверджує важливі закони людського співжиття:

*...весною, мов на диво,
На мене дивились [4, 374].*

Символічне перетворення дівчини в Лілею несе глибоке ідейно-художнє навантаження. "Центральний образ — Лілея — в баладі підноситься до символу правди й краси, яких не зреклося суспільство на тому стані, на якому його обсервує поет... І ось образом цієї первісної, незайманої краси і безпосередності є Лілея, чиста і прекрасна, як квітка, скорботна і трагічна, як доля зірваної квітки" [7, 127-128].

Метод контрасту — жорстоке знуцання над дівчиною за життя і возвеличення після смерті — справляє сильний емоціональний вплив, надає твору художньої визначеності.

Лілея стала процвітати скрізь: у гаї, у теплиці, у панських палатах. Незайманість і чистота білосніжки-Лілеї дивує світ. Лілея ж не розуміє, чому саме змінилося ставлення людей до неї, адже вона така ж чиста. Лілею хвилює те, що колишня неприязнь до неї обернулася на захоплення.

Монолог-скарга Лілеї адресований Королевному Цвіту, котрий не знає, чим зарадити нещастю, чим їй допомогти. Дівчина-квітка виявляє непорозуміння до Бога, що є для неї уособленням правди й справедливості:

*Нащо мене Бог поставив
Цвітом на сім світі? [4, 374].*

Підсвідомо Лілея розуміє, що її зло — від людей, "тих самих", що вбили її матір, але до кінця не може усвідомити, що вона — жертва всієї кріпосницької системи, що змінює суспільну мораль, етику й ставлення до краси.

Несправедливість і жорстокість, із якою до неї поставилися, не повертають їй душевної рівноваги. Душа її сумує й плаче, востаннє окликаючи: "Милосердий, / Святий Боже милий!". Це вічний докір всякій бездушності. Естетичний ідеал у баладі впливає із словесно-образного сприйняття дійсності, є втіленням здорової моралі, благородних і гуманних рис.

Образ Лілеї — символ цноти, невмирущості людського духу і непорочної краси. Назви Лілея та Королевий Цвіт звучать як імена людей, символи людського життя, через які здійснюється універсальний зв'язок одиничного "я" з родовим "ми".

Поет разом зі своєю героїнею намагається зрозуміти етику народу. Він розкриває своє ставлення до проблем не прямо, а через самосвідомість дівчини-квітки, що увібрала в себе типові риси знедоленого народу. Система світоглядних та методологічних установок Т.Шевченка спрямована на утвердження правди, що завжди перемагає зло. Істина, непорочність і чистота завжди беруть верх.

"Авторські втручання в самому тексті зведені до мінімуму, вони мають характер ремарок, хоча у підтексті симпатії та антипатії його яскраво проявляються" [8, 129]. Дійсно, автор у творі повністю розчиняється, самоусувається, однак його співучасність і співпереживання відчутні у риторичних звертаннях і питаннях. Ставлення до героїні виразно засвідчують нестягнені прикметникові форми у сполученні з іменниками зі зменшувально-пестливими суфіксами, повторюване означення "білий" підкреслює невинність дівчини-квітки.

Балада за обсягом невелика, але багатство її художньо-виражальних засобів вражає. Вони сприяють органічному вмотивуванню поведінки головної героїні. Так, лагідність і доброту вдачі відтінено алітерацією приголосного -л- (навіть у назві, що асоціюється з дивочим іменем Лілія, із п'яти звуків — два л). Ніжністю і сумом сповнені рядки:

*... А Цвіт Королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє пониклеє
Личенько Лілеї [4, 375].*

Методом контрасту, що домінує у баладі, акцентовано на несправедливості реального світу.

Символічний образ лілеї-дівчини зустрічається в європейських баладах: чеха К.Ербена ("Лілея"), поляка А.Міцкевича ("Лілея"), німця Е.Гейбеля ("Багач із Кельна"). Кожен із митців, ідучи власним шляхом творення образу, відштовхуючись від національних традицій, трактував його по-різному, хоча дослідники й намагалися відшукати точки дотику з баладою Т.Шевченка. Однак варто наголосити, що твір українського письменника, маючи глибинне гуманістичне спрямування, вирізняється складністю й широтою поставлених у ньому проблем: взаємини людини і суспільства, краси і потворності, добра і зла. Автор утвердив дорогі йому морально-етичні ідеали, протиставляючи їх жорстокості антилюдського світу.

Отже, образ головної героїні балади Т.Шевченка соціально обґрунтований, глибоко ліричний, національно рельєфний. Справедливі слова А.Єнсенна, що балада "Лілея" — витвір високого мистецтва.

Література

1. Наєнко М.К. Художня література України. Від міфів до модерної реальності. — К.: Просвіта, 2008. — 1063 с.
2. Кравченко В.О. Балади в контексті творчості Тараса Шевченка: Дис. к. філол. наук: 10.01.01. — Запоріжжя: ЗДУ, 1998. — 203 с.
3. Боженко М.К. Балади Шевченка і вивчення їх у школі. — К.: Радянська школа, 1966. — 64 с.
4. Шевченко Тарас. Повне зібр. тв.: У 12-ти т. / Редкол.: М.Г.Жулинський (голова) та ін. — Т. 1: Поезія 1837 — 1847 / Перед. слово І.М.Дзюби, М.Г.Жулинського. — К.: Наукова думка, 2001. — 784 с.
5. Словник символів / О.І.Потапенко, М.К.Дмитренко та ін. — К.: Народознавство, 1997. — 155 с.
6. Єременко О.Р. Українська балада XIX століття (історія жанру). — Суми: Мрія-1, 2004. — 216 с.
7. Нудьга Г.А. Українська балада (З теорії та історії жанру). — К.: Дніпро, 1970. — 258 с.
8. Кравченко М.В., Терновська Т.П. Поетика балади "Лілея" Т.Г.Шевченка // XXXI наукова шевченківська конференція: Матеріали / Під редакцією Ю.О.Єненка. — Луганськ: Світлиця, 1994. — 208 с.